

Taner Akcam: Tarihimizi Tabulaştırma Nedenleri ve Sonuçları

Posted on 28/03/2017

I. TABU ÜZERİNE

Konuya çok basit bir soruyla başlayalım. Tabu nedir? Freud bu soruya şu cevabı verir. “Tabu’nun anlamı iki ters doğrultuya sapar. Bizim için bu bir yandan ‘kutsal’, ‘ilahi’ anlamına öte yandan da ‘esrarengiz’, ‘tehlikeli’, ‘yasak’, ‘kirli’ anlamına gelir... ‘tabu’; yaklaşılamayan bir şey(dir).”[1] Tabu, “...bir nesneye dokunmaya veya bundan kendi çıkarı için yararlanmaya, ya da bazı yasak kelimeleri kullanmaya karşı, ister uygulamada veya gelenekle belirlenmiş, ister açıkça formüle edilmiş yasalarla olsun konulmuş yasaklar(dır)”. [2] Tabunun tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Başlangıcı şöyle tahmin edilmektedir: Tabular, bir dönemde bir ilkel insan kuşağına dışsal olarak uygulanan eski çağ yasaklarıdır. Yani bir önceki kuşak tarafından şiddetle empoze edildiği varsayılmaktadır.[3]

Konumuz açısından ilginç olan, tabuların, kendilerine güçlü eğilim duyulan etkinliklerle ilgili olmasıdır. Yani tabuların devamında kesin olan bir şey varsa, o da yasaklanan şeyle ilgili başlangıçtaki arzusunun bugün de yaşıyor olmasıdır. Freud, “tabunun temeli(nde), bilinçdışında güçlü bir eğilim duyulan yasak bir eylem”, olduğunu söyler.[4] Eğer tarihimiz üzerine açık konuşmanın mümkün olmadığını, bazı olayların tabulaştırıldığını iddia ediyorsak, bu son derece önemli bir tespit olmaktadır. Çünkü bu durumda, en azından tabulaştırılan şeylere yönelik güçlü arzuların toplumda hâlâ sürmekte olduğunu iddia edebiliriz. Hele tabulaştırıldığı iddia edilen şeyler, şiddeti ve belli barbarlık gösterilerini de içeriyorsa, bu toplumda şiddete yönelik arzuların hâlâ devam ettiği anlamına da gelebilir.

Freud tabu sorununa, bireyin ruhsal yapısının bilinçdışı (bilinçaltı) kısmının incelenmesi açısından yaklaştığını söyler. Kendilerine birtakım tabular koyarak bunlara uyan insanlar, eğer psikolojide, “saplantılı hasta” olarak tanımlanmamış olsalardı, bunları “tabu hastalığı” olarak tanımlamak gerekecekti, der. Dolayısıyla yaptığı çalışmanın amacının, “saplantı hastalığı” konusunda, psikanalitik incelemelerle kazanılmış bilgilerin, paralel bir toplumsal olguya uygulanması olduğunu söyler.[5] Yani, kendisini birtakım yasaklarla, tabularla çevirmiş modern bir toplumun hasta olabileceğini veya en azından bu hastalığa benzer özellikler gösterebileceğini söylemek fazla yanlış olmayacaktır. Eğer Freud’un iddiası doğruysa, şu andaki durumumuzun hastalıklı olduğu ileri sürülebilir. Tarihimiz ve onun tabulaştırılması nedeni ile uğraşmamızı gerekli kılacak önemde bir iddiadır bu.

Zannediyorum, yakın tarihimizde yaşanan birçok olayın ve bunlar üzerine konuşmanın bizler için bir tabu niteliğine sahip olduğu konusunda hemfikirizdir. Başta Ermeni kırımını olmak üzere, özellikle farklı milletler arasında, yüzyılımızın başında, büyük şiddet gösterileri biçiminde yaşanmış olaylar, bizler için bir tabudur. Tarihin bu boyutunun tabulaştırılması, sadece olaylara taraf olan topluluklar arasında değil, bilim dünyasında da öylesine gerilimler, önyargılar oluşturmuş durumdadır ki, konu üzerinde ortak bir dil bularak konuşmak, tartışmak dahi ciddi bir sorun olarak durmaktadır.

Konuya ilişkin şöyle bir tablonun var olduğu söylenebilir. Ermeni soykırımı, Rumların katledilmesi ve zorla Anadolu’dan sürülmeleri, Kürtlere yönelik katliamlar gibi kavramlar kullanıldığı an bunu kullanan kişi veya kişilerin üzerine büyük bir öfkeyle gitmekteyiz. Bu konularla uğraşmak isteyenlerin; ya ceza hukuku çerçevesinde, ya da toplumdan dışlanmaları biçiminde cezalandırılmalarının genel kural olduğunu ileri sürebiliriz. Burada iddia ettiğim şey, “sürgün”, “kırım”, “katliam” gibi kavramlarla dile getirilen iddiaların mutlak doğrular olduğu değildir. Bu tablonun eksik olduğu, Türklere yapılanların da eklenmesi gerektiği veya geleneksel tarih yazımında gözlediğimiz gibi, bu iddiaların “yalan” ve “uydurma” şeyler olduğu; tarihin gerçek kurbanlarının Ermeniler, Rumlar, Kürtler olmadığı, Türkler olduğu da ileri sürülebilir. Bu tutum belki de sosyal bilimde, “rövanşizm

mantığı” olarak tanımlanan bir olguya denk düşer. Bu mantığı, “kendisine yönelik bir saldırı ve suçlamayı, bu saldırıyı yapana karşı aynı şekilde kullanma mantığı” olarak tanımlayabiliriz.

Fakat, Türkiye’de tarihle ilişkimiz ve zorluklarımız sadece “rövanşizm mantığı” ile açıklanamayacak derecede karmaşıktır. Çünkü biz, bu tür tez ve karşı tezler konusunda bile, rahat, sakin ve ileri sürülen olgularla aramıza belli bir mesafe koyarak tartışma konumundan çok uzağız. Bu tür konuların, dillendirilmesi bile bizde öfke, kızgınlık gibi son derece duygusal tepkilere yol açmaktadır. Bu tepkilerin normal olmadığı, hastalıklı bir tutuma denk düştüğünü iddia etmekteyim. Bu nedenle sosyal bilimin bu sorunu kendi konusu yapması, hastalıklı davranışın nedenleri ve ortadan kaldırılması konusunda çözümler üretebilmesi gerekir. Önerdiğim sosyal bilimin bir nevi toplumsal doktorluk rolünü üstlenmesidir.

Oysa ülkemizde, Ermeni, Rum, Kürt gibi farklı milliyet grupları ve bunlarla bizim aramızda tarihte yaşananlar, sosyal bilimlerin ilgi alanının önemli ölçüde dışındadır. Bu topluluklarla, en azından Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında 600 yılı aşkın ortak bir yaşam söz konusu olmasına rağmen üniversitemizde bu konularla uğraşan kürsülerimiz yoktur. Bu alan daha çok, devletin resmî görevlilerine terk edilmiştir. Bu sosyal bilimin kendisine has bulduğu bir nevi “yaşam stratejisi”, “ayakta kalma stratejisi” olsa gerek. Sosyal bilimin, bu tutumunu terk etmesi gerektiği açıktır. Bu bir bilimin, bilim olma konusundaki iddiasından kaynaklanır. Bugün nasıl doğa bilimleri, doğa olayları karşısında, tartışanların duygusal tutumlarından öte ortak bir dil ve ortak bir bilgi deposunu yaratabilmişse, sosyal bilim de kendi konusu ile benzeri bir ilişkiyi kurmak zorundadır. Onun bilim olma iddiası bunu gerektirir.

Cevap aramamız gereken soru şudur: Niçin tarihimizin belli konuları tabu haline sokulmuştur? Tarihimiz üzerine sakin konuşmayı imkânsız kılan duygusal tepkilerimiz nereden kaynaklanıyor? Bu konuda psikolojinin (psikanalizin) yardımına başvurmak

zorundayız. Çünkü, tabulaştırma ve buna paralel olarak gösterilen tepkiler ile psikolojide hastalıklı kişilik olarak tanımlanan nevrotik kişiliklerin tepkileri arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır.

II. TARİHİ UNUTMA ARZUSU: BİR SAVUNMA MEKANİZMASI

İlk akla gelen cevap şudur: Bazı tarihî olguların ve üzerinde konuşmanın tabulaştırılması ve hatırlatanlara gösterilen duygusal tepki, bir savunma mekanizmasıdır. Bu savunma mekanizmasının hedefi, “kırım”, “katliam”, “sürgün” gibi kavramlarda ifadesini bulan olayların bize hatırlatılmasını engellemektir. Burada amaç şu olabilir; yaşanmış olanla açık bir yüzleşmeye girmek, onunla hesaplaşmaktan kaçılarak hatırlamanın yaratacağı olumsuz sonuçlardan kurtulunacağı zannedilmektedir.

Tehlikeli bulunan ve hatırlanmak istenmeyen şeylere karşı geliştirilen savunma mekanizmaları oldukça çeşitlidir. Unutma'nın yanısıra, içgüdüsel dürtülerin insanın istediği dışında, bilinç dışında tutularak bilince çıkmalarının önlenmesi -baskı, uygun görülmeyen istek ve anıların bilinçten uzaklaştırılması -bastırma, bu tür anıları yok sayma -yadsıma önemli savunma mekanizmalarıdır. Bunlar, psikolojide, kişiliğin gerçek anlamda oluşmadığı durumlarda ortaya çıkan, “ilkel savunma mekanizmaları” sayılırlar. Biz de, bu ilkel savunma mekanizmalarına uygun, tarihimize yönelik olarak, ya yaşanmış olanı “inkâr etme”yi veya “bir kenara iterek, yokmuş gibi davranma”yı tercih ediyoruz. Fakat bu iki yöntem de, genel kural olarak, zedelenmiş bir geçmişe sahip olanların, geçmişi bugün ele alış tarzlarına denk düşer. Sözü ettiğim hastalığın ortaya çıkmasına neden de yaşanmış olanla kurulmuş bu ilişki tarzıdır.

“Unutma” eylemini, bir toplumun en önemli dayanağı haline getirmek bir tek bize has bir olgu değildir. Ernest Renan, daha bundan tam bir yüzyıl önce, “unutma eyleminin” ulusal devletlerin kuruluşunda, bir ulusun yaratılmasında çok önemli bir rol oynadığına dikkat

çeker. Renan, bir “unutma” eylemini, tarihî yanılğı olarak kabul eder.[6] Fakat, bu “unutma” eyleminin mutlaka başarısızlıkla sonuçlanacağı ve toplumlarda hastalıklı tepkilere yol açacağı anlamına gelmemektedir. “Unutma” eyleminin başarıyla yapıldığı durumlar da vardır. C. Lévi Strauss, “ilkel” olarak tanımlanan topluluklar üzerine yaptığı çalışmalarda elde ettiği ilginç bulguların sonucu olarak Batı düşüncesinde oldukça yerleşik biçimde var olan, “tarihi olan” ve “tarihsiz haklar” biçiminde yapılan ayırımı itiraz eder. Bunun yerine “soğuk” ve “sıcak” toplumlar ayırımını yapmayı önerir.

Bu ayırımı ayırt edici nokta, bu toplulukların tarihleri ile kurdukları ilişki biçimidir. Lévi Strauss’un, “soğuk” olarak adlandırdığı, bizlerin “ilkel” olarak tanımlamaya yatkın olduğumuz topluluklar, yarattıkları kurumlar sayesinde, tarihsel olayları kollektif hafızadan silerek, bu olayların kendi dengeleri ve devamlılıkları üzerine yapabilecekleri olumsuz etkileri, yok etmeyi başarmaktadırlar. “Sıcak” topluluklar ise, tarihlerini sürekli bir biçimde uğraştıktan bir konu haline getirmekte, bilinçte tutmakta ve kendi gelişmelerinin motoru yapmaktadırlar.[7] Bu ayırımın bizim için anlamı şudur: unutma yani “tarihsizlik”, “kollektif hatırlama yeteneğinin olmadığı” bir boşluk bir eksiklik olarak değil, bir kazanım olarak telakki edilebilir. Burada, “istikrarı bozabilecek bir tarihe karşı grubun kendisini emniyete (güvene) alması, kurumsallaştırılarak istikrarı sağlama görevi olarak kavramaktadır.”[8]

Benzeri bir tezi Freud’da da bulmak mümkündür. Freud’a göre, yaşanmış ve hatırlanmak istenmeyen bir tarihsel olayın, akıldan çıkarılması için gösterilen arzulu çabanın her zaman patolojik bir olgu olarak kavranması gerekmemektedir. Fakat Freud, unutulmak istenen olayın yaşandığı durumdakine benzer psikolojik etkiler altında olan bir kişinin bu unutmayı nasıl başarabileceğini bilemediğini söyler. “Bildiğim şey, tarafımdan analiz edilen hastaların böyle bir ‘unutmayı’ başaramadıkları ve (bu unutma çabasının) histeri, saplantı (Zwangsvorstellung) ya da halusiyanatik psikoz (halluzinatorische Psychose) biçimde patolojik tepkilere yol açtığıdır”, der.[9] Geçmişte yaşanmış bir olayın, ego tarafından “düşünme eylemi” ile çözebilmek için kendinde yeteri gücü bulamayan kişi, bu olayı, “unutmayı”, “baskı altında almayı”, bilinçten silerek “yadsımayı” tercih etmektedir. Bu da bu

olayın ortaya çıktığı benzeri koşulların oluşması durumunda hastalıklı tepkilere yol açmaktadır. Benim burada iddia ettiğim, bizlerin tarihe yönelik tepkilerinin de bu biçimde, hastalıklı olarak tanımlanabilecek bir tarzda olduğudur. Temel tezim, tarihimize ilişkin bu tutumumuzun daha çok “histrionik (histerikli) kişilik” olarak adlandırılan, nevrotik (yani hastalıklı) bir tavır olduğudur. Yani, toplumsal bir histerinin varlığından söz ediyorum.

Şüphesiz, bireysel psikolojide bile aynı içerikte kullanılmayan birçok kavramın kitle psikolojisi analizinde sorunsuz biçimde aynen kullanılması bazı sorunlar yaratabilir. Fakat psikoanalizde bile kavramların farklı içeriklerde kullanılıyor olması bize kitle psikolojisi konusunda bu kavramları kullanmada belli bir rahatlık alanı yaratır, daha serbestçe kullanabiliriz. Şüphesiz, toplumların psikolojik rahatsızlıklarını bireysel psikolojik rahatsızlıklardan doğrudan çıkarmak veya bazı psikolojik rahatsızlığı olan bireylerin varlığı ile açıklamaya çalışmak doğru değildir. Ayrıca topluma ve topluluğa ait ayrı bir psikolojinin var olduğunu iddia etmek de doğru değildir. Sözünü ettiğim toplumsal histeri, bireysel haleti ruhiyelerin toplam ortak etkisinden başka bir şey değildir. Fakat bu bireysel tecrübelerin aynı anda yaşanması anlamına gelmez ve kollektif bir histeri belki kendisini öncelikle birkaç kuşak sonrasında gösterir. Siyasî, sosyal, kültürel yaşamda kamusal etkinlikleriyle, toplumsal hislerin oluşmasına katkıda bulunan bireylerin kendilerinin de psikolojik olarak rahatsız olmaları gibi bir kural da söz konusu değildir. Bunların söyledikleri realist, zorunlu şeyler de olabilir. Fakat bunların toplamı süreç içerisinde histerik davranışları ve kişilikleri ortaya çıkarır.

III. HİSTERİK NEVROTİK TAVIR ALIŞ

Histerik nevrozun göstergelerinin neler olabileceği üzerine yapılan bir çalışmada,[10] bu hastalığın en önemli göstergelerinden birisinin, “Hatırlama Boşluğu”, “Hafıza Boşluğu” olduğu söylenir. Bu hastaların yaşanmış olanla ilişkileri, “keşke yaşanmasaydı” biçimindedir. En iyisi onu unutmaktır. Böylece tarih, kendisine gösterilen direnme sonucu, bilinçten ve

hatırlamanın alanından kovulur. Bu yolla belli içgüdüler baskı altına alınır. Fakat bunlar ortadan kalkmazlar ve daima yeniden etkisini gösterecekleri anı beklerler. İlgili kişi, yaşadıklarına bağlı olarak kendi iç dünyasında ve kendisini göstermek istediğine bağlı olarak da dış görünüm itibarıyla öyle bir durumda bulunur ki; iç dünyasında, çevresindeki insanlara kendisini göstermek istediği biçimden farklı olarak yaşar. Psikolojik fonksiyonlarını ve karakter özelliklerini öylesine bir durumda yaşar ve dışına öyle gösterir ki, dışa yönelik kendisinin bir başka olduğuna, değiştiğine ilişkin bir tablo sunar.

Tarihinde yaşadığı bazı olaylara ilişkin tavrı, “keşke yaşanmasaydı” biçiminde olduğu için, bu olaylar hafızadan çıkartılmakta, böylece hayat hikâyesinde önemli bir boşluk meydana gelmektedir. Bu iç boşluğu doldurmak için ise kendisine ilişkin yapay bir tarih ve kendisinin bugünkü durumuna ilişkin de yapay bir görünüş yaratır. Kendisini, hem kendisine hem de dışa karşı “değişmiş” gibi “artık başkası olmuş” gibi yansıtmaları bu tavır alış tarzının bir özelliğidir.

Bu davranış bilinçli mi yapılmaktadır? Bu tür bir tavır alışın bilinçsiz gerçekleştiğini söylemek oldukça zordur. Aksine bilinçli yapılmaktadır. Kendi geçmişi hakkındaki bilgi (potansiyel olarak var olan bilgi), oradadır ve ama sadece değerlendirilmeye tâbi tutulmamakta, dikkate alınmamaktadır. Sanki bu bilgi yokmuş gibi hareket edilmektedir. Kendi tarihini ve şu andaki durumunu olduğundan başka göstermeye yönelik bu çaba hedefsiz değildir, bir hedefi vardır. Bir psikolojik çatışmadan, kendisiyle çatışmaktan nevrotik bir biçimde kurtulmak ana amaçtır. Bu işlemi yapan kişi, artık kendisini baskı altına alan, rahatsız eden geçmişine ait tüm günahlardan arınmış hisseder. O artık temizdir, tüm suçluluk duygularından arınmıştır.

Özetle, histerik çözüm, içinde var olan, kendisinin yarattığı boşluk duygusundan, yarattığı sözde (takma) kişiliğe sığınarak kaçma çabasıdır. Kendisini çok sabit ve abartılı bir biçimde bir şey (veya kişi) ile aynılaştırma (identifikasyon), emosyonel tutum alma, bazı anıları dışlama ve amaçlanmış bir bağlantı koparma, bu eylemin yapılmasında başvurulan

araçlardır.

Histerikli kişiliğin, hayat hikâyesini (tarihi), özlediği ve arzu ettiği biçimde tahrif etme ve değiştirme; hoş olmayan şeyleri, özellikle de suçluluk duygusunu unutma konusunda büyük bir başarı gösterdiği kabul edilir. Nietzsche'nin bir deyişi bu insanlara çok uygundur. "Hafızam bunu yaptığımı söylüyor, onurum ise böyle bir şeyi yapmış olamayacağımı söylüyor ve taviz vermez bir biçimde direniyor. Sonunda hafıza teslim olur." [11] Olaylar arasında zamansal ve nedensel bağları koparmada gösterilen bu ustalık, bu kişilere, tarihsiz ve geçmişsiz yaşamayı başartan, hiç hoş olmayan bir esneklik kazandırır. Böylece hayat hikâyelerinde bir yük gibi görünen şeyler kolayca atılır. Ama bu atılan şeyler, süreklilik bilincinin de yokluğu nedeniyle, bir biçimde yeniden gündeme gelir. Hastalığın nedeni de budur.

Histerik nevrozlarda, bir karakter olarak da tanımlanabilecek kişilik sürekliliğinin olmadığı gözlenir. Bu kişiler büyük duygusal dengesizlikler içinde savrulurlar. [12] Kişinin, kendisine ilişkin güveni ve kendi değeri hakkındaki duygusu çok sallantılıdır ve çok kolay bozulur. en küçük bir eleştiri ve saldırı karşısında aşırı alıngandır ve duygusal tepki gösterir, bununla da sınırlı kalmaz, bu eleştiri sahiplerine karşı nefret duyguları da geliştirir. "Her şeyin kendi üstüne yıkılacağı, bir afetin (katastrofun) ortaya çıkacağından duyulan sürekli korku" [13] onun davranışlarını, hareket tarzını belirleyen bir duygudur.

Bu kişiliğin şiddet ile ilişkisi de önemlidir. Narsist alınganlık boyutundaki bu duygusallık tahrik olmaya çok açıktır. Histerik tavır alış kuvvetlendikçe bir şeyi egemen kılmak için şiddete duyulan arzu artar ve kendisini egemen kılar. Çevresine öylesine bir tahrik olmuşluk ve şiddetle saldırır ki, sonuçta, onda suçladığı ve aradığı eğilimleri, girişimleri ortaya çıkartmayı başarır. Histerikli kişilik bu şekilde kendi haklılığını da ispat etmiş olur. Bu süreç daima yeni bir afetle (felakete) yeni bir sarsıntıya (bu bir savaş da olabilir) doğrudur.

Konumuz olan kolektif histerinin "çıkış noktası, daima sarsıcı biçimde yaşanmış herhangi

bir tarihsel tecrübedir.”[14] Söz konusu olan sıradan, herhangi bir sarsıntı değildir. Bunlar öyle sarsıntılardır ki, topluluk üyelerinde, bu sarsıntıya dayanmanın ve sarsıntının yarattığı sorunları çözmenin, toplumun sahip olduğu imkânlarla mümkün olamayacağı, toplumun gücünün buna yetmeyeceği biçimde duygular yaratır. Böyle bir durum, politik otoritenin dağılması, devrimler sonrası, yabancı güçlerin işgâli altında kalmak veya kaybedilmiş savaşlar sonrası ortaya çıkabilir. Histerik fenomenler, kendisine karşı sürekli komploların düzenlendiğinden duyulan korku, dağılma, işgâl veya parçalanma endişesi biçimlerinde kendisini ifade edebildiği gibi, gerçek veya uydurulmuş düşmanlar yaratmak ve bunların amansız takibi biçiminde de kendisini gösterebilir.[15]

Hangi durumlarda, yaşanan sarsıntılar ve altüst oluşlar toplumun bu sarsıntılara dayanabilme, bunları kaldırabilme (tahammül edebilme) sınırını aşar. 1) Sarsıntının hiç beklenmez bir biçimde gelmesi ve boyutlarının çok büyük olması; 2) Sarsıntı sonucu ortaya çıkan acının adaletsizliği veya durumla uygun olmayan bir boyutta olması; 3) Sarsıntının ortaya çıkardığı problemlerin büyüklüğü; 4) Toplumun karakterinin henüz olgunlaşmamış, buluş döneminde olması; 5) Toplumda büyük ümitler uyandıran, ya da gerçekleşmeyecek iyimserliklerin, beklentilerin ortaya çıkmasına yol açarak toplumu yanıltıcı (aldatıcı) yola sevkeden tarihsel deneyler...

Bu sarsıntının büyüklüğü, sarsıntı üzerine düşünmeyi bir fikri sabit haline getirir. Bundan doğru ya da yanlış olarak çıkartılan sonuçlar ve bir daha böylesi bir katastrofun meydana gelmemesi için yüzde yüzlük garanti arayışlarını ön plana çıkartır. Düşünme, hisler ve eylemlilikler tek bir eylemin nevrotik anlamlandırılmasına bir zaruret biçiminde bağlantılandırılır. Bu sabitleştirilmiş, donmuş, felce uğratılmış durumda özellikle geçmişte yaşanmış kritik durumla ilişki içinde olan aktüel sorunların çözülmesi imkânsız hale gelir.

Ne bireyler ne de toplum bu durumu kendisine açıkça itiraf etmekten uzaktır. Göstermelik çözümlerinin arkasına sığınır. Aslında çözüm buluyorum, sorunlara neden olan şeyleri ortadan kaldırıyorum denerek sorunların kaynağı olan şeyler korunmaya ve saklanmaya

devam edilir. Bu tür bir “yanlış konum”da yaşayan topluluk gerçeklikle çarpık bir ilişki kurar. Ortaya çıkan sorunların çözümünde, var olandan ve mümkün olandan yola çıkılmaz, gelecek için kurulan fantezilerden, hayallerden hareket edilir.

Bu tür “gerçekle çelişki” içinde “kendi kurduğu dünyasında” yaşayan toplum, olayların izahı için belli düşünce kalıpları üretir. Bu düşünce kalıpları ile ortaya çıkacak her türlü soruna bir cevap, bir izah bulmaya çalışılır. “Histerik Dünya Resmi” bir bütünlük arzeder ve kendi içinde kapalıdır. Her şeyi açıklar, izah eder ve gerekçelendirir. Bu resmin içinde her şey birbiriyle uyum halindedir. Tek problem bu dünyanın gerçeklikle ciddi bir çelişki içinde bulunmasıdır.

Yaşanmış şoklar ve acılar sonucu tarihi unutmak ve boşaltmak istemenin doğal sonuçlarıdır bunlar. Bu durumda, hafızasını kaybetmiş toplumların akıllarını kaybettiğinden” bile söz edebiliriz. Çünkü, “geçmişe yönelik düşünme yeteneksizliği ve bunu red etmenin bir fiyatı vardır: [bugüne yönelik olarak da). Düşünme yeteneğinin kaybedilmesi.”[16]

IV- TARİHİ HAFIZADAN SİLME ARZUMUZUN NEDENLERİ

Burada ileri sürdüğümüz özelliklerin çoğunun kendi tarihimizi ele alış tarzımıza denk düştüğünü ve bugünkü toplumsal sorunların çözümünde gündeme getirilen yaklaşımlara benzediğini söylersem fazla abartmış olmam. Geçmişin bize hatırlatılmasına gösterdiğimiz aşırı duygusal tepkinin nedeni budur. Tarihin bir bölümünü hafızadan silerek, oluşturduğumuzu iddia ettiğimiz yeni kişilik, daha çok, geçmişi yok sayarak, ondan kurtulmak için, oluşturulmuş ve kendisine sığındığımız “yedek” bir kişilik özelliği gösteriyor. Eğer geçmişin etkilerinden kurtulmuş, ona bilinçte gerekli refleksleri göstermiş olsaydık, hatırlatmaya karşı bu denli duygusal tepkiler göstermezdik. Çünkü, başka örneklerinden de biliyoruz ki, “tarihleri arkalarında kalan ve onu bilinçle geride bırakabilen halklar ve kültürler ancak yeniden hatırlamayı ve hattâ onu yeniden kurmayı başarabilirler.”[17] Bizim,

hatırlatmalara karşı duygusal tepkimizin nedeni, henüz onunla aramıza gerekli olan mesafeyi koymayı başaramamış olmamızda yatmaktadır.

O halde şimdi sorun kendi tarihimize bu gözle bakmaya kalıyor. Niçin tarihimizle ilişkimiz, onu “unutmak”, bazı olayları “yaşanmamışlar” kategorisi içinde itmek biçiminde olmaktadır. Yaşanmışı yok saymak ve onun ortaya çıkardığı boşlukları, fanteziler ve efsanelerle doldurmak ihtiyacımız nereden kaynaklanıyor?

Sosyal psikolojiden biliyoruz ki, tıpkı bireyler de olduğu gibi kolektif topluluklar da kötü olayları hayat hikâyelerine (“özimajlarına”) entegre güçlük çekerler. Bizim ana sorunumuz budur. Tarihimiz, esas olarak özellikle son yüzyıl itibariyle yaşanmış şoklar tarihidir. Bu şoklar, sadece ve büyük ölçüde tarafımızdan yapıldığı ileri sürülen “kırim”, “katliam”, “sürgün” gibi kavramlarla ifade edilen şiddet gösterileri ile sınırlı değildir. Yani, tarihi unutmamız, sadece, bilinçaltında var olan geçmişimize karşı duyduğumuzu zannettiğim “suçluluk duygusu”ndan kaynaklanmıyor. Bu tarih, tarafımızdan, büyük ölçüde, sürekli yenilgiler, toprak kayıpları ve “ulus olarak” var olma korkusu içinde yaşadığımız, onurumuzla oynanma, aşağılanma tarihî olarak da kabul edilmektedir.

Biz bu “kırim”, “katliam” biçimindeki şiddet gösterilerini, var olma korkusunu, aşağılanma ve onurumuzla oynanma biçiminde yaşanan olayları kendi hayat hikâyemize entegre etmekte zorlanıyoruz. Bu entegre eylemi, olaylar üzerine düşünerek, şokların meydana gelmesine neden olan faktörlerin analiz edilmesiyle başarılabilir. Biz ise buna gücümüzün yetmeyeceği inancıyla bu olayları yok saymayı, hafızadan silmeyi tercih ediyoruz. Tarihin istemediğimiz bu boyutlarının hatırlatılmasına duyduğumuz öfke ve tepkinin nedeni, kendimize güvensizliğimiz ve yeniden geçmişte yaşadıklarımıza benzer koşullara dönebileceğimiz korkusudur. Fakat geçmişin üstünün bu tür örtülmesiyle başarılan bir başka iş daha vardır. Geçmişte, çöküş ve dağılmaya karşı gösterdiğimiz tepkilerimizi aynen korumaya devam ediyoruz. Bu ise şiddet potansiyellerinin varlığının aynen sürdürülmesi anlamına gelmektedir.

Yapılması gereken, üzerinde düşünmediğimiz, ama kolektif hafızamızda var olan, kaybolmamış tarihi yeniden bilince çıkartmaktır. Bizde büyük sarsıntılara yol açan yaşanmış şokların neler olduğunun tarihsel bir dökümünü yapmaktır. Bu şokların hangileri bizde geçmişe ilişkin, “keşke yaşanmasalardı” biçiminde kurtulmak istediğimiz suçluluk duyguları yaratmaktadır? Hangi nedenlerden dolayı kendimizi, onurumuzla oynanmış ve aşağılanmış hissediyoruz? Niçin bugün bile her sorunu bir “var olup olmama” sorunu olarak algılıyoruz? Bu sorulara cevap veremezsek, toplumsal histeriden kurtulmamız mümkün değildir ve yeni katastroflar, şoklar kaçınılmaz olur.

Önerdiğim, kendimizi ve tarihimizi yeniden anlamlandırma çabasıdır. Bunun için de, unutmama, yok saymaya karşı, hatırlama eylemine başvurulmalıdır. Hatırlamada başvurulacak yer toplumun kolektif hafızasıdır. Çünkü Freud’dan da biliyoruz ki, unutulduğu veya yok sayıldığı zannedilen şeyler hafızada tüm canlılıklarının muhafaza etmektedirler. Yani “hafızada mutlak boşluk diye bir şey yoktur.”[18] Yaşananlar hafızaya kaydedilirler. Kitaplarda yazılı olmasalar bile, sayfaları çevirmekle önümüze gelmeseler bile yazılı gibi varlıklarını toplumun bilinçaltında sürdürürler. Ama sayılan ve sayılabilecek nedenler, hafızada var olanların bilince çıkmasına engel olmaktadır. Bu nedenle Türkiye’de tarih yazımında, hafıza ile tarih arasında ters bir ilişkinin” oluşmuş olduğunu iddia edebiliriz. Yapılması gereken bu ayırımdan hareket etmek ve hafızanın güçlü dehlizlerine, toplumun kolektif hafızasında tarihsel iz sürmektedir.

Burada yukarıda saydığım soruların tümüne cevap vermem mümkün değil. Bunun daha çok sosyal bilimlerin çözmesi gereken bir sorun olduğunu düşünüyorum. Burada, tarihe ve bugüne ilişkin tavır alışımızda egemen olduğunu söylediğim, “histerik nevroz” olarak tanımladığım, hastalıklı tavır alışın oluşumunda etkili olduğunu düşündüğüm, “suçluluk duygusu”, “aşağılanmış ve onuruyla oynanmış hissetme”, “dağılma ve yok olma paniği” gibi unsurları daha genel bir tarihî olgu içinde anlamlandırmaya çalışmakla yetineceğim.

Ama sorunu şöyle formüle edebiliriz: Biz henüz İmparatorluktan Cumhuriyete geçmeyi

içimize sindirebilmiş değiliz. Üç kıtaya egemen büyük bir İmparatorluktan, iki kıta arasına sıkışmış bir Cumhuriyete geçmeyi bir türlü kabul edemiyoruz, kabul etmek istemiyoruz. Asıl sorunumuz burada yatmaktadır. Eğer Cumhuriyetle, yani Osmanlının dağılması ve çökmesi sonucu ulaştığımız ve geldiğimiz yerle barışık olsaydık, tarihimize ilişkin tabulaştırma girişiminde bulunmaz, histerik nevrotik tepkiler göstermezdik. Aslında özlemini duyduğumuz, geçmişte olduğumuza inandığımız tepe noktalarında olmaktır. Tarihe duygusal tepkilerimizin ana nedeni budur.

Bu süreci kaba hatlarıyla şöyle tanımlamak mümkündür. Osmanlı büyük bir imparatorluktu, bu imparatorluk 150 yıla yakın bir süre boyunca sürekli bir dağılma ve parçalanma süreci yaşadı. Çökme süreci büyük insan kayıplarıyla sonuçlanan savaşlar, sarsıntılar ve şoklarla yaşandı ve varlığımızı devam edip ettiremeyeceğimiz konusunda bizlerde derin korkular uyandırdı. “İmparatorluğun 1870-1920 yılları arasında sahibi olduğu toprakların ve hakimiyet alanlarının % 85’ini, nüusunun % 75’ini kaybetmiş”[19] olduğu gerçeği bu şokun büyüklüğünü göstermeye yeter. Bu süreçte, çöküşü durdurmak konusundaki her girişim başarısızlıkla sonuçlandığı gibi, çöküş tarihi büyük devletler tarafından sürekli aşağılanma ve onurumuzla oynanma biçiminde yaşandı. Bunu bir türlü içimize sindiremedik ve hâlâ da sindirebilmiş değiliz.

Toprak kayıpları onurla oynanma ve aşağılanmanın kolayca sindirilememesinin en büyük nedeni bizlerin kendi büyük geçmişimizin şaşası altında eziliyor olmamızdı. Üç cihana egemen büyük bir imparatorluğun mensubu olmaktan, onuruyla oynanacak bir duruma düşmenin arasındaki uçurum korkunçtu. Aslında, büyük ve güçlü bir imparatorluk olmaktan, zayıf ve başkalarına bağımlı bir güç haline gelme durumuna geçişi her ulusun kolayca içine sindirebileceğini iddia edebilmek oldukça zordu. “Bugüne kadarki insanlık tarihinde ispat edilmiş bir gerçekliktir ki, final (eleme) savaşları günlerinde üstün bir pozisyonda olma durumlarını (iddialarını) kaybeden devletler... değişen durumla barışabilmek ve en önemlisi kendilerinin kıymetine ilişkin duygularının değer kaybetmesini kaldırabilmeleri için uzun bir zamana, bazen yüzyıla ihtiyaç duyarlar.”[20] Bizim durumumuz da budur. Ayrıca bu “şanlı

geçmiş”, bizler için, son derece yakın bir döneme ilişkin sıcak bir anı durumundadır. Bu ise içine düşülen çöküş durumunun hazmını daha da zorlaştırmaktadır.

Sorun sadece, büyük bir imparatorluktan cumhuriyete geçmeyi hazmedememekle sınırlı değildir. Bunun kadar önemli bir başka olgu da bu süreci belirlemiş ve karakterize etmiştir. Çöküş ve dağılma hızlandıkça, yeniden eski imparatorluğu kurma özlemlerimiz artmıştı. Bu özlemlerimiz, büyük şoklarla yeniden tuzla buz oldular ve bizler bu gidişi durdurabileceği kanaati ile, Ermeni kırımını ile tepe noktasına ulaşan büyük barbarlık gösterilerinde bulunmaktan çekinmedik. 1920 Ekim’inde, TBMM’nin bir gizli oturumunda, Milletvekili Hasan Fehmi Bey’in sözleriyle, bu yolda kendimize “katil” denilmesini bile göze aldık.[21]

Özetle Cumhuriyet öncesi eldeki tablo şudur: Büyük bir imparatorluğun ağır ağır ve durdurulamaz çöküşü, bunu durdurmak için girilen bitmek bilmeyen, ama yenik çıkılan savaşlar; aşağılanma ve sürekli değer kaybı; büyük geçmişinin altında ezilmek ve o büyük geçmişi yeniden kurma hayalleri (panizmler) ve bunun kısa sürede çökmesi, fakat bunu bir türlü kabul edememe ve tepe noktasını Ermenilere yönelik toplu kıyımında ifadesini bulan büyük şiddet gösterileri, katliamlar...

İnsanlık tarihinde bu tür süreçlerin sıkça gözlendiğini söyleyen Elias, bunların anlaşılmasını daha çok bilimin elindeki “düşünme tarzının” yetersizliğine bağlar ve psikiyatride, şizofreniyi tanımlamada kullanılan “çifte bağımlılık” (double-bind) kavramının - şizofreni de ifade ettiği tüm anlam ve sonuçlarıyla birlikte- alınarak, bu tür süreçlerin izah edilebileceğini söyler.[22] Elias’ın önceleri, “kısır döngü” (teufelskreis) olarak tanımladığı bu olgu, belli bir tehlike karşısında, kendi kontrolünü kaybetmeye, “nutkun tutulması” durumuna denk düşüyor. Tehlike karşısındaki şaşkınlık, korku ve tehlikeyi kontrole alamama, düşünme ve eylemde duygusal reaksiyonları arttırmakta bu da tehlikeyi anlamama ve engelleyecek önlemleri mantıki olarak alamama sonucunu doğurduğu için, tehlikenin boyutlarının daha da büyümesine yol açmaktadır. Karşılıklı birbirini eskalasyona sürükleyen bir etki-tepki ilişkisi söz konusudur. Yani tehlikeyi daha da büyük bir tehlike

haline getiren şey, bizatihi bizim bu tehlike karşısında takındığımız tutumdur. Bu süreç, tehlikeye marûz kalan kişinin yok olması ile de sonuçlanabilmektedir. Osmanlının çöküş sürecinde yaşanan budur.

Yaşananlar, birbirini takip eden büyük şoklar ve sarsıntılar dizisidir. Bunlar, üzerinde düşünölmek istenmeyen bir travmadır. Kendisi ile nasıl ilişki kuracağımız, hayat hikâyemize nasıl entegre edeceğimiz bilinmediği için, yok sayılmakta, hafızamdan boşaltılmaktadır.

Cumhuriyet bu çöküş, onuruyla oynanma ve yok olma korkusu sürecine konan bir nokta gibidir. Deyim yerindeyse, Cumhuriyet, Mustafa Kemal'in, I. İnönü savaşı sonrası, İsmet İnönü'ye söylediği gibi, "Türkün makus talihine dur denildiği" noktadır. Fakat iki önemli sorun kendisini bu kuruluşa taşımıştır. Birincisi, hâlâ, koca bir imparatorluktan, küçük bir devlet olmaya geçişi ve bu süreçte yaşadığımız onurumuzla oynanmayı içimize sindiremiyoruz. İkincisi, bu çöküşü durdurabilmek için, kendimize katil denmesini de göze alacak büyük barbarlıklar söz konusuydu. Tarihi sırtımızda bir yük haline getiren bu gerçektir. Bu nedenle, sürece nokta koyduğuna inandığımız Cumhuriyeti "sıfır noktası" ilân ettik. Böylece geçmişin, başta suçluluk duygusu da olmak üzere bize hatırlatacağı her şeyden kurtulmuş olacaktık.

O halde şöyle bir tablo ile karşı karşıyayız: 1) Geçmişte yaşanmış olaylar nedeniyle "suçlu" sayılabileceğimize yönelik bir korku, bir endişe bizi tarihi unutturmaya itmektedir. "Kollektif hafıza konusunda araştırma yapanlar, suç ve suçlu olmak ile kısa ve uzun süreli kollektif hafızaya sahip olmak arasında son derece ilginç bir ilişkiye işaret etmektedirler... Antropolojik olarak ispat edilmiş bir gerçekliktir ki, suçlu olanın hafızası (diğerleri de kıyaslandığında), oldukça kısadır." [23] Adorno, büyük katastrofların ardından herhangi bir suç duygusuna sahip olmama arzusuyla bu katastrofu bir daha anmamak, onu unutmak ve tarihten silmek arzusu arasında büyük bir paralellik olduğunu söyler. [24] Çünkü, sürekli suçlanmak dayanılır bir şey değildir. Bunun için onun unutulması en iyisidir. Bu tür toplumlarda geçmişin ele alınış tarzına ilişkin bazı örnekler veren Adorno (onlar da yaptı biz

de yaptık; sayılar o kadar yüksek değildi; hastalıktan ölen çoktu; asıl sorumlu dış güçlerdi; diğerleri de, onlar da mutlaka bir şeyler yapmışlardı yoksa durduk yerde bu kadar insan niçin öldürülsün veya ölüme gönderilsin vb...), “tüm bunlarda yatan aptallık şurdadır ki” der, “bunlar psikoloji olarak bir sorunun halledilmemiş olduğunun, bir yara olarak” durduğunun göstergeleridir.[25]

2) Yaşanmış olan toprak kayıplarına, onurumuzla oynanmaya, aşağılanmaya karşı gerekli olan refleksi henüz göstermemiş bulunuyoruz. Onları bilinçli bir biçimde baskı altında tutuyoruz. Bunları bize hatırlatan her şeye karşı, histerik nevrozlarda gözlenen büyük duygusal tepkiler gösteriyoruz. Çünkü bunlar aslında gerçekten unutulmamış, çok canlı biçimde kolektif hafızamız içinde, bilinçaltında yaşamaya devam etmektedirler. Freud, hastalar üzerine yaptığı gözlemlerde, histerik fenomenlerin ana nedeninin, geçmişte yaşanmış, ama bilinçaltına itilmiş olan olguların çok canlı bir biçimde yaşamlarını sürdürmeleri gerçeği olduğunu söylüyor.[26]

3) Yukarıdaki iki nedenden dolayı, tarihimizin bir bölümünü hafızamızdan boşaltır ve bunu bugünkü arzularımıza uyan bir biçimde yeniden kurarken, sadece bu “keşke yaşanmasaydı” biçimindeki geçmişten kurtulmakla kalmıyoruz, bu dönemdeki, kendi şiddet gösterilerimize, barbarlıklarımıza yol açan içgüdülerimizi de aynen koruyor ve devam ettiriyoruz. Başta Ermeni kırımını olmak üzere diğer şiddet biçimleri üzerinde açıkça konuşmaktan bu denli kaçmamamızın nedeni budur. Çünkü, biliyoruz ki, “bilinçaltına atma” bir yok etme değil, değişik biçimde yeniden yaşatmadır. Yani bu “bilinçaltına atma” sayesinde insanlar belli itici güçlerini saklamayı başarmaktadırlar.[27] Bu yolla, belli içgüdülere bilinçli müdahale elimizden alınmakta ve onlar hiçbir biçimde rahatsız edilmeden yaşamaya devam edebilmektedirler.[28]

Geçmişte, özellikle Pan-Turanizm ve Pan-İslâmizm idealleri ile güçlü bir kolektif narsisizmin yaratılmış olduğundan söz edebiliriz. Yenilgiler bu narsisist arzuların tatminsizliği ile noktalandı. Kolektif narsisizm önemli darbeler aldı ve kendisini bu kolektif ile tanımlayan

topluluk ve onun tek tek bireyleri bu “tatminsizlik” ile ciddi biçimde hesaplaşmadı. Amaçlanan hedeflerden vazgeçmek, bu iç hesaplaşma değil, bir içe atma biçiminde yaşandı. M. Kemal’in Pan-Turanizm ve Pan-İslâmizm üzerine söyledikleri bu bakımdan son derece öğreticidir. Esasta karşı çıkmak değil, yapamayacağımız gücümüzün yetmeyeceği şeyler üzerine konuşmamızın yanlış olduğudur söylenen.[29]

Yani bugünkü gerçekliğimizde durum şudur: “Sosyopsikolojik açıdan... kolektif Narsizm pusuya yatmış yenilenme beklemektedir.”[30] Ve geçmişimizi, Narsist arzularımızla bilinçte uyum içine sokacak olan her şeye öncelikle sıkı sıkı sarılınmaktadır. Fakat bu gerçeklik o biçimde yeniden kurulmaktadır ki geçmişin yaşanmış zararları, acılar, katliamlar yaşanmamış gibi gösterilmektedir. Burada, geçmişte yaratıldığını söylediğim kolektif narsisizmin kendisini, Pan-İslâmist ve Pan-Turanist amaçlarda, bugün de aynen geçmişte olduğu gibi tanımlayacağını iddia etmiyorum. Bu kendisini başka biçimlerde de ifade edebilir. Örneğin, bugünkü siyasal elitin, Cumhuriyetle kurmuş olduğu ilişki tarzı, bu kolektif Narsizmin yeniden çıkış biçimine bir örnek olarak ele alınabilir.

Cumhuriyetle barışık olmadığımız, geldiğimiz noktadan memnun olmadığımız tezi, en kolay biçimde ülkemizdeki politik elitin tutum ve davranışlarından çıkarılabilir. Bugün Türkiye siyaset elitine egemen olan anlayışın, özlemi duyulan siyasal toplumsal modelin, ya etnik-kültürel kardeşlik temelinde tanımlanmış, Türki topluluklarla kurulabilecek birliktelikler, ya da din kardeşliği temelinde dayandırılmış, İslâmî toplumların biraraya getirecek modeller olduğunu söylemek fazla yanlış olmayacaktır. Oysa, temelleri etnik-kültürel veya din kardeşliği ekseninde kurulmuş, son zamanlarda sıkça duyduğumuz biçimiyle, büyük Türkiye’yi yeniden kurma hayalinin; kendisini, soyut ve evrensel insan hakları temelinde yapılmış vatandaşlık anlayışına dayandıran Cumhuriyet fikriyle bir ilgisi yoktur. Yani bugünkü Cumhuriyet, onu henüz içinde sindirememiş, asıl özlemleri Cumhuriyet öncesi, etnik-kültürel-dinsel kardeşlik temelinde dayandırılmış imparatorluk olan ve yeniden eski günlere dönmenin özlemini bilinçaltında taşıyan bir elit tarafından yönetilmektedir. Tarihe ilişkin, “histerik nevroz” olarak tanımladığım ve “gerçek gerçeklikle” değil, kurdukları

fantezi dünyasında “gerçek olmayan gerçeklik” içinde yaşamaya ilişkin tavırları bu elite çok açık gözlemek mümkündür.

Sonuç şudur; geçmiş defter henüz kapatılmamış, yeniden açılmayı bekler biçimde bilinçaltında muhafaza edilmektedir. Geçmişteki kolektif identifikasyonun parçalanması onun yok olması değil, bilinçaltı süreçlerinde bir biçimde devam etmesi anlamına gelmektedir.

[1]Sigmund Freud, Totem und Tabu, Gesammelte Werke, Cilt 9, s.26, Frankfurt 1972 (Türkçe çevirisi için bakınız, Sigmund Freud, Dinin Kökenleri, s.77, Ankara 1995).

[2]A.g.e., s.32 (Türkçesi, s.82).

[3]A.g.e., s.41 (Türkçesi, s.90).

4 A.g.e., s.43 (Türkçesi, s.91).

[5]A.g.e., s.36 (Türkçesi, s.85).

[6]Renan’dan aktaran Gary Smith, Arbeit am Vergessen, s.15; Gary Smith & Hinderk M. Emrich (Hrsg), Vom Nutzen des Vergessens, Berlin 1996 içinde.

[7]Claude Lévi Strauss, Das wilde Denken, s.270-271, Frankfurt a.M., 1968.

[8]Alois Hanh ve Herbert Willems, Schuld und Bekenntnis in Beichte und Therapie, s.310; Jörg Bergmann, Alois Hahn ve Thormas Luckmann (Hrsg.), Religion un Kultur, Opladen 1993 içinde.

[9]Sigmund Freud, Die Abwehr-Neuropsychosen, s.62; Gesammelte Werke, Cilt I, 1972.

[10]Buradaki bilgiler, Stavros Mentzos, Hysterie, Zur Psychodynamik unbewufter Inszenierungen, s. 72-82. M¼nchen 1980'den alınmıştır.

[11]A.g.e., s.160.

[12]A.g.e., s.163.

[13]A.g.e., s.178.

[14]Istvan Bibò, Die Deutsche Hysterie Ursachen und Geschichte, s.25, Frankfurt a.M., Leipzig 1991.

[15]Istvan Bibó, a.g.e., s.22.

[16]Russell Jacoby, Soziale Amnesie, Eine Kritik der konformistischen Psychologie von Adler bis Laing, s.23, Frankfurt a.M. 1980.

[17]Eberhard Lämmert, Vom Nutzen des Vergessens, s.11; Gary Smith & Hinderk M. Emmerich (Hrsg.), a.g.e.

[18]Maurice Halbwachs, Des kollektive Gedächtnis, s.62, Frankfurt a.M. 1991.

[19]Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliřtirme Vakfı, Ottoman Archives, Yıldız Kollektion, The Armenian Question, 1. Cilt, s.XII, İstanbul 1989.

[20]Norbert Elias, Studien Über die Deutschen, s.10, Frankfurt a.M. 1990.

[21]Hasan Fehmi Bey'in, 17 Teřrinievvel (Ekim) 1336 (1920)'de TBMM'nin Gizli Oturumunda yaptığı konuşma, TBMM Gizli Celse Zabıtaları, Cilt I, s.177, Ankara 1985.

[22]Norbert Elias, Engagement und Distanzierung, s.78-88, Frankfurt a.M. 1983.

[23]Dan Diner, Gedächtnis und Methode, über den Holocaust in der Geschichtsschreibung, s.11; Auschwitz: Geschichte Rezeption und Wirkung, Frankfurt a.M. 1996 içinde.

[24]Theodor W. Adorno, Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit”, Gesammelte Schriften, Band 10.2, s.555, Frankfurt/M 1977.

[25]A.g.e., s.557.

[26]Sigmund Freud, Der psychische Mechanismus hysterischer Phänomene, s.88-89; Gesammelte Werke, Cilt I.

[27]Sigmund Freud, Die Verdrängung, Gesammelte Werke, Bd., X, s.249.

[28]A.g.e., s.251.

[29]M. Kemal'in bu doğrultudaki çeşitli konuşmaları için bakınız; TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt II, s.355, Ankara 1985; Kazım Öztürk, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, Cilt II, s.669, Ankara 1990; Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, Cilt II, 1920/1927, s.2, İstanbul 1934.

[30]Theodor W. Adorno, “Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit”, Gesammelte Schriften, Bd.10.2, s.584, Frankfurt/a.M. 1977.

Kaynak: birikimdergisi.com